

УДК 821.161.2-13:398.8]:355.01

DOI [https://doi.org/10.18524/2307-8332.2025.2\(32\).350476](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2025.2(32).350476)

Анна МАЛІЦЬКА

аспірантка кафедри української літератури та компаративістики

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

м. Одеса, Україна

annaitilnen@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2765-3154>

УКРАЇНСЬКА ПОЕТИЧНА МІЛІТАРНА ТРАДИЦІЯ: ДО ПИТАННЯ ВИТОКІВ

У статті розглянуто фольклор як одне з домінуючих джерел української художньої мілітаристики. Актуальність теми зумовлена поширенням рис і прийомів усної народної творчості в поезії часів повномасштабного вторгнення й необхідності системного вивчення мілітарного дискурсу в культурі в історичній площині, що дозволить окреслити чіткіші зв'язки між традицією і новаторством. Досліджено, що тема війни є питомою для української культури від найдавніших часів. У статті розглянуто розгортання мілітарного дискурсу в народній творчості, зокрема, соціально-побутових піснях різних культурно-історичних періодів (княжої доби, козацтва, новітньої доби). Акумульовано студії українських науковців, у яких вивчено специфіку героїчного епосу Київської Русі (образ воїна, зображення мікрообразів мілітарного світу тощо). Проведено паралель між архетипними образами героя: лицаря у західноєвропейській традиції та козака в українській, а також проаналізовано зв'язок цієї традиції творення героїчного образу з сучасною поезією періоду повномасштабного вторгнення. Також проаналізовано подальший розвиток мілітарного дискурсу в солдатських і рекрутських піснях, що представляють творення докорінно інакшого типу воїна-солдата і занепад героїки, який не був згодом притаманний літературі 2022–2023 років. Насамкінець, у статті згадано процеси, подібні до фольклоризації, що відбувались уже в сучасному літературному процесі початку ХХІ століття (література Помаранчевої Революції та Майдану). Зроблено висновок про те, що фольклор є відображенням трансформації військових цінностей, образу героя-воїна; усна традиція споріднена з документуванням історії, меморіальними практиками, а також мистецьким утіленням сюжетів війни, у яких домінують суб'єктивізм, ліричність та підвищена емоційність. Такі ж тенденції вбачаються і в літературі перших років повномасштабного вторгнення.

Ключові слова: мілітарний дискурс, фольклор, соціально-побутові пісні, героїчний епос, архетип, герой.

Постановка проблеми. Війна як невіддільна частина історії людства від найдавніших часів знаходила своє відображення в культурі. Як зазначає дослідниця художньої мілітаристики Н. Гаврилюк, «Іліаду» Гомера можна вважати найбільш раннім досвідом опису війни, що одразу окреслює її в негативному контексті: «Зачин цієї епічної поеми зображує війну як зло (пер. Бориса Тена): *«Гнів оснівай, богине, Ахілла, сина Пелея, Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв»* [3, с. 26]. Водночас війна може слугувати чинником консолідації, формування та підтримки національної ідентичності. На думку Е. Томпсон, роль війн у цьому процесі є незмінно важливою, «незалежно від того, як вони закінчувалися – перемогою чи поразкою. Пам'ять про ці війни облагороджувалася, коли їх описували національні еліти» [3, с. 142]. В українській культурі мілітарна традиція є давньою і певною мірою питомою. Так, Є. Маланюк, посилаючись на історичні пам'ятки VI ст. н. е., які свідчать про боротьбу антів із навалюю гунів, говорить, що хліборобські племена уже тоді посідали «мілітарний первень», ще не маючи державницького [9, с. 24]. Долю України письменник розглядав у призмі образу степової Еллади, вказуючи, що це стало нашим культурним комплексом. Він наголошував на ролі «Риму», який «дещо зрівноважив і доповнив нашу «елліністичну» однобічність, який прищепив нам боеві, мілітантні і мілітарні психокультурні властивості» [9, с. 21], на ролі норманів, які «вдихнули мілітарно-державницький дух київським полянам» [9, с. 28].

Актуальність дослідження зумовлюють студії художньої мілітарної літератури, поширені в сучасному українському літературознавстві. У проблемі зв'язку між традицією і новаторством важливими стають питання того, коли починається відлік української мілітарної традиції і як на цьому фундаменті розвивається сучасна література від 2014 та від 2022 року. З одного боку, література як явище глибоко закорінена в народнопісенну традицію, з іншого – тенденції використання фольклорних образів, стилістичних прийомів, жанрів поширені в літературному процесі періоду повномасштабного вторгнення. Відтак важливо проаналізувати елементи мілітарного дискурсу саме в українському фольклорі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження спирається на студії А. Бондаренка, Ю. Коваліва та інших, у яких проаналізовано специфіку висвітлення образів воїнів, військової справи тощо. Актуальними також є праці М. Лановик, присвячені класифікації фольклору, і Н. Мельник, у яких відображено характерні риси образу героя у народній традиції.

Мета статті – панорамний огляд тенденцій розгортання мілітарного дискурсу в українській фольклорній традиції.

Вклад основного матеріалу. З класифікації фольклору М. Лановик [7] можна зробити висновок, що мілітарний дискурс повніше розвивається в українській культурі уже в історичну епоху, зафіксовану писемними пам'ятками, від княжої доби. Окремо йдеться про героїчний епос (билини, думи та історичні пісні – твори епічно-ліричного характеру), а також соціально-побутові

пісні. Викликає інтерес і періодизація фольклору А. Бондаренка, центром якої стає образ героя-воїна: «Давньослов'янські праукраїнські легенди та перекази (фольклорні сюжети з образом Перуна-Громовика, билини про богатирів Валігора і Вирвидуба, про Івана Сучича), давньоруські билини Київського циклу (билини про Вольгу Волхва, про Іллю Муромця), козацький фольклор (дум, пісень, легенд та переказів)» [2, с. 9]. О. Галайчук, характеризуючи світовий контекст героїки, залучає до цього переліку й інші жанри усної народної словесності, зокрема календарно-обрядову та родинно-обрядову поезію, казки, легенди, перекази тощо, у яких наявні лицарські мотиви [4, с. 15].

Мілітарний дискурс найбільше розкривається у творах соціально-побутового характеру, які «є результатом постійного розвитку національної свідомості, відображенням культури соціально-побутових відносин» [10, с. 107]. З погляду сучасних студій можна зробити висновок, що соціально-побутові пісні наповнені екзистенційною проблематикою, оскільки демонструють людину, її поведінку та цінності в межових ситуаціях часто негативного характеру, одними з яких є війна та військова справа (служба в армії, походи, революції, повстання тощо).

Слід зазначити, що саме у фольклорі оприявнюється феномен героїчного, визначальний «не лише задля осмислення ідейного змісту соціально-побутової пісенності, але й цілісного розуміння українського традиційного світогляду» [10, с. 11]. Вважаємо, що вона залишається домінантною в українській мілітарній літературі періоду повномасштабного вторгнення нарівні з категорією ліричного.

У добу Київської Русі (княжу добу) розвиток держави, військові походи та битви спричиняють розвиток усного героїчного епосу, серед основних жанрів якого були билини, легенди та перекази [7, с. 33]. Запровадження на Русі християнства переносить фокус фольклору з «анонімного колективу до сильної героїчної особистості» [7, с. 35]; більша увага приділяється соціальним змінам та фіксації важливих історичних фактів, відтак зростає роль соціально-побутового фольклору. Характеризуючи жанрове розмаїття цього періоду, відзначимо билини як «автентичний героїчний епос українського народу» [7, с. 244]. Вони підносять образ індивідуального героя (Іллі Муромця, Микули Селяновича, Дуки, Чурила, князя Володимира тощо), яким надаються позитивні, часто гіперболізовані та міфологізовані риси. Кульмінацією таких творів зазвичай є битва чи поєдинок, описані детально, як і мікрообрази предметного світу, що мають мілітарну природу (зброя, обладунки тощо).

Якщо билинам притаманні фантастичні елементи, то думи передають реалістичне світосприйняття. Вони також є творами ліро-епічного характеру, причому, як зазначає М. Лановик, епічна за основою розповідь майже завжди подається в ліричному висвітленні, що наближує їх до європейських балад. Сильний ліризм у поєднанні з драматизмом зворушує читача [7, с. 261]. Думи, які дійшли до нас, переважно датуються XVI-XVII століттями, отже, припадають вже на козацький період української історії.

Вивчення історії художнього мілітарного дискурсу неможливе без осягнення ролі козацтва. Образ козака сформувався в українській свідомості не просто як символ, а як унікальне втілення етнічного архетипу героя. Категорії мілітарного та героїчного у феномені козацтва багато в чому співвідносні з феноменом західноєвропейського лицарства, однак не тотожні йому, оскільки містять синтез західної та східної культур. Риси схожості двох феноменів представлені в концепції Ю. Фігурного, який провідними для козацтва вважає: побратимство; червоний колір (як «головна барва і ознака військової верстви козаків-лицарів»); культ шаблі; культ коня; характерництво; кобзарство. Про глибоко мілітарний контекст свідчить інтерпретація соціальних та культурних засад козацтва, у яких надається подвійна атрибуція основній дійовій особі – козак-воїн [6]. Хоча козак є героєм низки ліричних пісень, що ускладнює вченим-фольклористам однозначну класифікацію українського фольклору, безперечним є те, що військовий, героїчний дискурси мають першість у творенні цього образу. Мистецтвознавиця, дослідниця українських соціально-побутових пісень Л. Єфремова підкреслює саме мілітарні характеристики козацького фольклору: «За характером образності, емоційною насиченістю, багатством символіки, поетичними особливостями козацькі пісні близькі до переважної більшості ліричних пісень, однак відтворення козацького побуту, військового оточення козака як основної дійової особи козацьких пісень, героїчні мотиви наближають їх до історичної пісенності» [6, с. 69]. Елементи мілітарного дискурсу зустрічаємо в думках про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників («Дума про Самійла Кішку») і проти шляхетсько-польського поневолення («Хмельницький і Барабаш», «Смерть Богдана Хмельницького» тощо). Н. Мельник стверджує, що «козацтво сформувало власний ідеал чоловіка-оборонця вітчизни як людини активної, дійової, відданої великій меті; виробило особливі етико-естетичні норми, які ґрунтуються на осмисленні людини, її життя з громадянської точки зору» [10, с. 16]. Такі риси героїчного будуть використовувати й у подальших культурно-історичних епохах. Так, активізм, готовність до боротьби та самопожертва віднайшли відображення у мистецьких доробках представників «Празької школи» у міжвоєнний період ХХ століття. У сучасній мілітарній поезії від 2022 року українських військових часто порівнюють із козаками, демонструючи зв'язок цієї війни зі славетними битвами минулого.

Після руйнування Запорізької Січі фольклор відображає феномен рекрутчини, який докорінно трансформує образ мілітарного героя. У рекрутських піснях ідеться про важку долю юнаків, приречених на військову службу-каторгу, про їхні покалічені долі, про розлуку з родиною тощо [8, с. 313]. Близькими за проблематикою є солдатські пісні – «соціально-побутові пісні про долю солдата, які виконуються колективно під час маршу. В українській уснопоетичній творчості їм відповідають рекрутські, жовнірські пісні, а на початку та в середині ХХ ст. – стрілецькі й повстанські пісні» [8, с. 415]. Вони демонструють інший

бік війни, у якому зрідка знаходиться місце для слави; натомість постулюються ідеї перебування у війську не з власної волі, у деяких творах заперечується героїзація подій війни та вчинків представників війська. З рекрутськими і солдатськими піснями до культурного семіотичного поля входить образ солдата-москаля, який уособлює загрозу й руйнацію, і він, за твердженням В. Агеєвої [1], виступає для української літератури в імагологічній ролі «Іншого», навіть «Чужого», чим певною мірою сприяє формуванню національної ідентичності.

У цей час ознака мілітарності у фольклорних творах зазнає радикальних змін, оскільки відбувається перехід від «етико-естетичної концепції національного героя, від «національного морального кодексу» активної суспільної одиниці (козака як ідеального типу) до пасивної ролі особистості в державі та суспільстві, яка, на думку багатьох науковців, може призвести до духовного, політичного, економічного занепаду нації загалом» [10, с. 14]. Для солдата / рекрута військова справа вже не була «змістом життя», як для козака. Оскільки солдатська повинність була примусовою і тривала спочатку довічно, а потім скоротилася до 25 років, то для тих, хто потрапляв на неї, означала вірну смерть (фізичну або моральну). Звідси – переорієнтація та стрімкий занепад цінностей героїки, мілітарного служіння державі. Спираючись на тези Д. Ревуцького, дослідниця пояснювала це відсутністю мети, мотивації – оскільки тепер бути військовим означало воювати за чужу імперію, а не захищати рідну державу. Саме тому, на нашу думку, літературна творчість періоду загальнонаціонального піднесення та єднання на початку 2022 року ідейно є ближчою саме до козацьких, а не до солдатських пісень.

Роль соціально-побутового фольклору залишається вагомим у період становлення нової української літератури. На це вказує В. Агеєва, говорячи, що хоча значення «сліпих кобзарів на сільських майданах» не було оцінене російською імперською владою, однак у реальності здійснило неабиякий вплив у добу націоналізму й романтизму. Етнографію та фольклористику науковиця взагалі називає «політичними науками» XIX століття, а власне нову українську літературу «речницею культурного спротиву» [1, с. 12]. У період романтизму на фундаменті творів, у яких розгорнуто мілітарний дискурс, виростає нова національна пам'ять – «козакофільська міфологія» [1, с. 27], що особливо гостро підкреслює різницю української та російської ментальностей і висвітлює історичну унікальність першої.

У XX столітті мілітарний дискурс в українському фольклорі представляють солдатські, повстанські, пісні, а також лірика революційного характеру. Г. Горішна вказує на зацікавлення літературознавців питаннями фольклорної домінанти в ліричних творах УСС, а також періоду Другої світової війни. Вже у XXI столітті часто мілітарна за своєю основою творчість періоду Помаранчевої революції 2004 року, на думку науковиці, розвивається «в гаслах, речівках, слоганах, анекдотах тощо. Дослідники називають таку творчість одним із різновидів побутування постфольклору» [5, с. 5]. Відповідно, так само на-

ближеною до фольклорних джерел згодом стає література Револуції Гідності. У цю постмодерну добу, як стверджує Я. Поліщук, до України повертається «культ слова», коли важила саме вартість текстів, а не їхнє авторство, тому часто «найбільш вартісні та затребувані тексти поширювали як анонімні» [11, с. 33]. Шлях, описаний науковцем, на нашу думку, є близьким до процесу фольклоризації текстів, що свідчить про вагомість фольклору як виразника мілітарного дискурсу в мистецтві сьогодення. Численні поезії, написані у 2022-2023 роках, мають риси притаманної фольклору глорифікації українського війська і демонізації ворога, звертання до архетипів, сталих епітетів та порівнянь у створенні образу героя-воїна (зустрічаються в антологіях «Весна озброєна», «Воєнний стан», «Поміж сирен»), використання мотивів народних замовлянь (у творчості Л. Горової, К. Калитко) тощо.

Висновки і перспективи дослідження. Проаналізувавши початки мілітарного дискурсу в українській фольклорній традиції, можемо зробити висновок про значну роль фольклорних текстів у становленні та історичному розвитку художньої мілітаристики. На нашу думку, поступ фольклору віддзеркалює погляди суспільства на зміну військових цінностей, зокрема, героїку та усвідомлене служіння власній державі, а також власне образ воїна, що в різні часи набуває як позитивних, так і негативних характеристик. Помітною є й амбівалентна приналежність пісень, у яких відбито мілітарний дискурс, з одного боку, до творів історичної тематики, що відображають хроніку подій, документують важливі факти минулого, а, з іншого боку, до ліричних творів, у яких домінують емоційність і суб'єктивізм. Цей феномен органічно втілюється у документальних, меморіальних і мистецьких практиках мілітарної літератури (зокрема, поезії) уже в період повномасштабного вторгнення. Відтак перспективи дослідження вбачаємо у глибшому компаративному аналізі сучасних літературних творів про війну та зразків фольклору, у яких розгортається мілітарний дискурс.

Література

1. Агеева, В. П. (2021). *За лапштунками імперії* (360 с.). Київ: Віхола.
2. Бондаренко, А. О. (2015). *Культ воїна-звіра у мілітарних традиціях на території України* [Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка] (18 с.). Київ.
3. Гаврилюк, Н. (2023). Поезія фронтовиків: образи війни в поезії Ярини Черногуз. *Scientific Collection "InterConf+",* (32(151)), 274–285. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2023.031>
4. Галайчук, О. В. (2018). *Лицарство княжої доби в українському обрядовому фольклорі: мотиви та образи* [Дис. канд. філол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка] (201 с.). Львів.
5. Горішна, Г. М. (2018). *Поезія майдану у дискурсі української революційної поезії ХХ–ХХІ століття* [Автореф. дис. канд. філол. наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка]. Тернопіль.
6. Сфремова, Л. (2008). Вояцькі пісні : каталогізація, динаміка жанроутворення, російські та польські впливи. *Матеріали до української етнології* (вип. 7(10), с. 67–79). Київ: Інститут мистецтва, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
7. Лановик, М., & Лановик, З. (2006). *Українська усна народна творчість* (592 с.). Київ: Знання-Прес.
8. Ковалів, Ю. І. (Уклад.). (2007). *Літературознавча енциклопедія* (Т. 2, 609 с.). Київ: Академія.
9. Маланюк, Є. (1954). *Нариси з історії нашої культури* (81 с.). Нью-Йорк: Дніпро.

10. Мельник, Н. Г. (2013). Соціально-побутові паремії як відображення національної традиції. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії*, (9(2)), 104–110.
11. Поліщук, Я. О. (2016). *Реактивність літератури* (192 с.). Київ: Академвидав.
12. Томпсон, Е. (2008). *Трубадури імперії* (М. Корчинська, Пер., 368 с.). Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».

References

1. Ageyeva, V. (2021). *Za lashtunkamy imperii* [Behind the empire's curtains] (360 p.). Kyiv: Vikhola. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, A. (2015). *Kult voyna-zvira u militarynykh tradytsiiakh na terytorii Ukrainy* [The cult of the warrior-beast in military traditions on the territory of Ukraine] [Extended abstract of CandSc dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv] (18 p.). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Havryliuk, N. (2023). Poeziia frontovykyv: obrazy viiny v poezii Yaryna Chornohuz [Poetry of frontline soldiers: images of war in the poetry of Yaryna Chornohuz]. *Scientific Collection InterConf+*, (32(151)), 274–285. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2023.031> [in Ukrainian].
4. Halaichuk, O. (2018). *Lytsarstvo kniazhoi doby v ukrainskomu obriadovomu folklori: motyvy ta obrazy* [Chivalry of the princedom period in the Ukrainian ritual folklore: motifs and images] [CandSc dissertation, Ivan Franko National University of Lviv] (201 p.). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [in Ukrainian].
5. Horishna, H. (2018). *Poeziia Maidanu u dyskursi ukrainskoi revoliutsiinoi poezii XX–XXI stolittia* [Poetry of the Maidan in the discourse of Ukrainian revolutionary poetry of the 20th–21st centuries] [Extended abstract of CandSc dissertation, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University] (20 p.). Ternopil. [in Ukrainian].
6. Yefremova, L. (2008). *Voiatycki pisni: katalohizatsiia, dynamika zhanrovorennia, rosiiski ta polski vplyvy* [Soldiers' songs: cataloguing, genre dynamics, Russian and Polish influences]. *Materialy do ukrainskoi etnologii* [Materials for the Ukrainian ethnology] (iss. 7(10), pp. 67–79). Kyiv: Instytut mystetstva, folklorystyky ta etnologii imeni M. T. Rylskoho. [in Ukrainian].
7. Lanovyk, M., & Lanovyk, Z. (2006). *Ukrainska usna narodna tvorchist* [Ukrainian oral folk art] (592 p.). Kyiv: Znannia-Pres. [in Ukrainian].
8. Kovaliv, Yu. (Comp.). (2007). *Literaturoznavcha entsyklopediia* [Literary studies encyclopedia] (Vol. 2, 609 p.). Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].
9. Malaniuk, Y. (1954). *Narysy z istorii nashoi kultury* [Essays on the history of our culture] (81 p.). New York: Dnipro. [in Ukrainian].
10. Melnyk, N. H. (2013). Sotsialno-pobutovi paremiï yak vidobrazhennia natsionalnoi tradytsii [Socio-domestic proverbs as a reflection of national tradition]. *Naukovyi Visnyk Kryvorizkoho Derzhavnoho Pedahohichnoho Universytetu. Filolohichni Studii* [Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University. Philological Studies], (9(2)), 104–110. [in Ukrainian].
11. Polishchuk, Ya. O. (2016). *Reaktyvnist literatury* [Reactivity of literature] (192 p.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
12. Thompson, E. (2008). *Trubadury imperii* [Empire's troubadours] (M. Korchynska, Trans., 368 p.). Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy". [in Ukrainian].

Anna MALITSKA

**THE BEGINNINGS OF THE UKRAINIAN MILITARY
TRADITION IN FOLKLORE**

The article examines folklore as one of the dominant sources of Ukrainian artistic military tradition. The relevance of the topic is explained by the spread of features and techniques of oral folk art in the poetry of the full-scale invasion, as well as the need for a systematic study of military discourse in culture in the historical plane, which will allow to outline clearer connections between tradition and modernity. It has been studied that the topic of war has been specific for Ukrainian culture since ancient times. The article examines the development of military discourse in folk art, and in particular, social songs of various cultural and historical periods (princely era, Cossacks, modern era etc.). The studies of Ukrainian scientists, in which the specifics of the heroic epic of Kyivan Rus (the image of a warrior, images of microimages of the military world, etc.) were studied, were accumulated. A parallel is drawn between the archetypal images of the hero: a knight in the Western European tradition and a Cossack in the Ukrainian one, and the connection of this tradition of creating a heroic image with modern poetry of the period of full-scale invasion is analysed. The further development of military discourse in soldier and recruit songs, which represent the creation of a fundamentally different type of soldier-soldier and the decline of heroics, which was not later inherent in the literature of 2022–2023, are also studied. Finally, the article mentions processes similar to folklorisation that took place in the modern literary process of the beginning of the 21st century (literature of the Orange Revolution and the Maidan). It is concluded that folklore is a reflection of the transformation of military values, the image of a warrior hero; oral tradition is related to the documentation of history, memorial practices, as well as the artistic embodiment of war plots, which are dominated by subjectivism, lyricism and increased emotionality. The same trends can be seen in the literature of the first years of the full-scale invasion.

Keywords: *military discourse, folklore, social and everyday songs, heroic epic, archetype, hero*